

УДК 37:355](477) «15/17»

Трембіцький А. М.,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник
відділу новітньої історії Поділля
Центру дослідження історії Поділля
Інституту історії України НАНУ
при Кам'янець-Подільському національному
університеті ім. Івана Огієнка
(м. Хмельницький)

З ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ В СТАРІЙ ГЕТЬМАНЩИНІ (XVI–XVIII ст.)

*У статті висвітлено деякі аспекти військової освіти та діяльності козацьки шкіл у середовищі українського козацтва у старій Гетьманщині (XVI–XVIII ст.) у баченні доктора історичних наук Ігоря Лоського (*15.12.1900, Люблін – †27.05.1936, Львів), хорунжим зв'язаного з Поділлям, та інших дослідників.*

Ключові слова: Ігор Лоський, військова освіта, козацькі школи, Гетьманщина, XVI–XVIII ст.

Здобуття Україною незалежності сприяло розвитку козацького руху, який підтримують нащадки козацьких родів, які вважають себе козаками та відстоюють національну козацьку ідею, захищають економічні, історичні, культурні та політичні надбання українського народу, беруть участь у забезпеченні духовного розвитку, зміцненні фізичного здоров'я та підвищенні моральних якостей українського суспільства, використовуючи набутки багатьох поколінь своїх попередників. Починаючи з XVI ст. козацтво посідало значне місце у суспільно-політичному житті українського народу. Про це свідчать історичні події XVI–XVIII ст., коли сміливі й волелюбні козаки повставали проти соціальної несправедливості, були захисниками і оборонцями усього народу.

Багатовікова історія українського козацтва переконливо довела силу його традицій. Більшість їхнього часу минала в походах і боях, тому воєнне мистецтво козаків завжди було на

високому рівні. В. Січинський у праці «Чужинці про Україну» (Прага, 1942) [8] писав, що багато іноземців мандруючи Україною, залишили цікаві спогади про ратне мистецтво запорожців і козацький побут. Так, Павло Алепський подорожував у 1654 і 1656 рр. Україною в своєму «деннику» подав «відомості з історії, перемішані з легендами» щодо «підсоння, господарство, побут, матеріальну культуру, освіту та суспільну опіку на Україні». Та найбільше подав відомостей» про церковне життя, релігійні обряди та церковне мистецтво і передовсім архітектуру». Він відмітив «прегарну рису» українців, що майже «всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів», а «священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях» [8, с. 76].

Українські дослідники, зокрема, доктор історичних наук, учасник бою під Крутами, Ігор Костьович Лоський (*15.12.1900, Люблін – † 27.05.1936, Львів), корінням зв'язаний з Поділлям (у шлюбі з Ольгою Приходько, сестрою знаного суспільно-політичного діяча Віктора Кіндратовича Приходька), характеризуючи військову освіту в старій Гетьманщині та її значення «в суспільстві української гетьманської держави», в історії та культурі XVII–XVIII ст., писав, що «Українська козацька держава «зродилася... з великого зриву 1648 р. і тривала більш як століття, якщо вважатимемо за кінець Гетьманщини вимушену абдикацію (зречення – авт.) гетьмана Кирила Розумовського в 1764 р.». Не «довгий вік судився цій державі і не охоплювала вона ніколи цілої етнографічної території заселеної українським народом, але незалежно від цього все ж була це єдина, після князівської, доба нашої історії, коли українська нація посідала свою, хоч і обмежену суверенність». Постанова Козацької держави призвело до змін в суспільному житті країни, «місце давньої пануючої верстви, шляхоцької, зайняла нова, козацька». Хоча по своїй суті «зміна ця не була така вже значна», проте все ж Гетьманщина, «поминаючи всі її негативні сторони», «була колискою власного оригінального типу культурного і громадського життя в Україні» [3, с. 43; 4]. У роки Гетьманщини під захистом Війська Запорозького відбувалося велике укра-

їнське відродження (XVI – перша половина XVIII ст.). Період козаччини відзначався активним формуванням й розвитком національної системи шкільної освіти, культури, науки, «своє оформлення і кристалізацію» знайшли «всі вартості і підвалини майбутнього національного розвитку» – громадські відносини, культура, освіта, побут [4].

Перша козацька або ж січова школа була відкрита у 1576 р. при церкві Святої Покрови на території Запорізької Січі і введена посада – «отаман січової школи». Склад учнів визначався звичаями, що формувалися на Січі, там заборонялося перебувати жінкам, не дозволялося селитися козакам із сім'ями, але там було багато дітей-сиріт. Козаки дотримувалися правила: не залишати напризволяще дітей самих, ще з часів татарських набігів, і в пору протипанських та протипольських повстань, коли горіли цілі села й містечка, козацька старшина давала вказівку підопічним побратимам дбати про тих із малечі, хто залишався у спалених селах без батьків. Їх звідусіль привозили з собою на Січ, де для багатьох із них козаки ставали хрещеними батьками і дбали про подальше виховання повноправних мешканців Запоріжжя. Січова школа, де діти вчилися на кошти кошового товариства, складалася з двох відділів: у першому – навчалися ті юнаки, що готувались бути паламарем чи дияконом – у відділі завжди було 30 учнів; у другому – відділі молодиків – сироти, хрещеники козацької старшини та інші діти (їх було біля 50) навчалися грамоті, співу та військовому ремеслу.

«Українське козацтво котрого ділом була Українська Держава XVII–XVIII віків, було в повнім розумінні того слова військовим станом. Діти козацькі змалку зростали у військовій обстановці. Військовою школою, – писав Ігор Костьович, – служило для козацької молоді Запоріжжя, де вона практично могла придбати військове знання» [2, с. 9]. Польський хроніст Бартош Папроцький у праці «*Panosza to jest wystawicnie panów i paniąt ziem ruskich i podolskich*» (Краків, 1599) про військову науку на Запоріжжі писав: «Багато бездоганних, але небагатих молодиків з панят на Руси, Поділлі й Польщі, їздять туди, щоби привчитися до лицарського діла, бо між ними

можна добре вишколитися в лицарському (військовому) порядку й чуйности» [8, с. 56].

Згодом, за зразком цієї січової школи, густа мережа січових, козацьких, братських та інших полкових шкіл покрила майже всі полкові і сотенні міста й містечка Центральної і Східної України, де в XVII–XVIII ст. діяв адміністративно-територіальний полково-сотенний устрій на чолі з генеральним старшиною (гетьманом). У полкових школах, що існували на кошти батьків, навчали грамоті й військової справи, яку викладали досвідчені козаки, яких називали «військовими служителями». За даними ревізійних книг, лише в семи полках Лівобережжя було відкрито 866 полкових шкіл: у Лубенському – 172, Миргородському – 37, Ніжинському – 217, Переяславському – 119, Полтавському – 98, Прилуцькому – 69, Чернігівському – 154. Козацькі (січові) школи розміщувались переважно у приміщеннях, які належали церквам, їх іноді й називали за назвою церкви: Покровська, Успенська та ін. У 1768 р. на теренах вольностей запорізьких, за підрахунками Д. Яворницького, було 44 церкви і майже при кожній була школа: «Церква з дзвіницею, з одного боку її шпиталь, з другого – школа, складали необхідну приналежність будь-якого православного приходу в запорізькому краї. Враховуючи, що за запорізькими звичаями при кожній церкві відкривалася і функціонувала школа, можемо припустити широкий розмах підготовки молоді до служби у війську» [6, с. 296].

Українське козацтво, взявши у спадок кращі традиції вишколу лицарсько-дружинної молоді Київської Русі, розвинуло їх і створило власну особливу систему козацького виховання, яка, окрім навчання грамоти, релігійного виховання, передбачала емоційно-вольову підготовку до козацької служби. Виховним ідеалом учнів був лицар-козак – людина благородна, звияжна і чесна. Учителі мали собі помічників із кращих учнів, яких називали «виростками», «молодиками», «школярами». Учні, як правило, жили в будинку дяка і, крім навчання, виконували роботи по господарству. Козацька молодь систематично розвивала свої природні задатки; зміцнювала тіло й душу в іграх, різних видах змагань і боротьби, танцях, у народних

забавах і видовищах, хороводах. Дослідник системи виховання у січових школах С. Сірополко писав: «Молодиків у школі і поза нею вчили: Богу добре молитися, на коні «реп'яхом» сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушниць влучно стріляти й списом добре колоти». Важливе місце відводилося навчанню учнів веслувати та керувати човном, добре маскуватися в різних умовах, від чого часто в майбутньому залежало їх життя, плавати [7, с. 56].

Великого значення у козацьких школах надавали фізичним навантаженням, тренуючись, козацька молодь билася наповненими соломою мішками, стоячи чи сидячи на колоді; щоб «поставити» удар, шаблею рубали лозу. Практикувалось і фехтування із зав'язаними очима: зробити певну кількість кроків і розрубати шаблею глиняне горнятко, насаджене на тичку. Особливо дбали про набуття навиків орієнтування в темряві – вночі та у сутінках [6, с. 301].

Однак рівнобіжно з тим, – зауважував Ігор Лоський, – як козацтво переставало бути станом чисто військовим і впродовж XVIII ст. поволі оберталось у стан дрібних землевласників, підупадала і його військова вправність. Бували навіть випадки, коли «московські генерали, командувачі московсько-українськими арміями, скаржаться на погану військову підготовку козацтва». У більш-менш стабілізованих відносинах Гетьманщини з Московщиною – молоді люди уже не мали змоги «легко мандрувати на Запоріжжя, шукати там практичної військової школи. У зв'язку з цим появляється потреба утворити можливість для козацьких дітей вдома приготуватись до військової служби» [2, с. 9].

Ініціатива до загального навчання козацьких синів військовій муштрі або «екзерциції», як тоді казали, вийшла від лубенського полковника Івана Кулябка, вихідця з українського козацько-старшинського роду, брата ректора Києво-Могилянської академії, українського латиномовного письменника, богослова і гомілетика, петербурзького єпископа Сильвестра Кулябка. Іван Кулябка належав до найбільш освічених представників української старшинської верстви, дуже «очитаний в чужій літературі, аматор у садівництві та інженерії», один із

перших посилав своїх синів вчитись до Німеччини, дбав за поширення освіти серед українського козацтва [2, с. 9]. Призначений в 1767 р. лубенським полковником, уже через рік після свого призначення, він «звернувся з докладом до гетьмана Кирила Розумовського, в якому пропонував завести загальну обов'язкову освіту для козацьких дітей його полку» [1, с. 67-68]. А тих «хлопців, які будуть нездібними до науки, або вже перейшли вік, в якому можна було починати науку грамоти, треба», на думку Івана Кулябка, «заобикать екзерциціями» військової і гарматної служби і, «хоч хлопцям такі вправи можуть видатись тяжкими, то зате, як виростуть, то відчують з них велику користь для себе. Нагляд за військовими вправами К[уляб]ко пропонує доручити сотенній старшині і «іншим урядникам з козаків», при чому кожний з інструкторів мав би дістати в науку 24 хлопців. Проект І. Кулябка був апробований гетьманським урядом і він гаряче взявся за переведення його в життя». Військові вправи під проводом місцевих отаманів відбувалися по неділях і святах. Перед тим місцеві отамани під доглядом полковника І. Кулябка пройшли у Лубнах відповідний підготовчий курс. Зважаючи на те, що «давати справжню зброю дітям небезпечно, Кулябко доручав уживати до вправ дерев'яні рушниці і шаблюки, як також списи («ратища») з вовняними «булавками» на кінцях». Про виконання інструкцій полковника місцеві уряди «мали доносити до полкової канцелярії». «Від успішного переведення військових вправ [І]. Кулябко сподівався, що коли прийде час хлопцям вступити на дійсну службу, тоді ясна буде перевага обучених над необученими і що перші будуть більш вправленими і більш «важливими». Все це сприятиме славі «отечества Малороссійского», і буде усунений ґрунт до нарікань російських генералів на малу військову підготовленість українського козацтва» [2, с. 9].

Гетьман Розумовський зважаючи на добрі результати плану лубенського полковника «доручив і іншим полковникам завести в своїх полках навчання козацьких синів грамоті і військовим вправам». «Не знаємо, на жаль, – зауважував Ігор Костьович, – хто з полковників відгукнувся на гетьманське доручення, окрім чернігівського, Милорадовича, про якого

маємо відомості, що наука козацьких дітей відбувалася ще кілька років після скасування гетьманства. Тодішній правитель Лівобережної України, Румянцев, в справі поширення освіти йшов слідами останнього гетьмана й слідкував за тим, аби освітні пляни Розумовського знаходили і надалі своє здійснення» [2, с. 10].

У Лубенському і Чернігівському полках діти старшини і заможних козаків мусіли обов'язково вчати до парафіяльних шкіл або до шкіл при сотенних і полкових канцеляріях, де навчалися грамоти та військової справи. Ті-ж із них, «що з тих чи інших причин до науки грамоти не надавалися, мусіли ходити по неділях і святах на військові вправи». Ходили на ці вправи хлопці різного віку, від 8 до 23 років, але переважно від 12 до 16 років. Обов'язковим вправам військової екзерциції вчили досвідчені і випробувані в боях козаки, які служили перед тим у гусарських полках і носили звання «військового служителя». Вони користувалися високим авторитетом, їх звільняли від інших обов'язків. Наглядали за вправами курінні отамани [2, с. 10; 5, с. 89]. На думку І. Лоського, – деякі полки також мали ще «бодай деякий час у себе ці вправи». Цілковита ліквідація автономії Гетьманщини за указом Катерини II від 16 вересня 1781 р., тобто знищення полкового (козацького) устрою, «потягла за собою звичайно й замкнення разом з шкільництвом і цих військових вправ, які не могли знайти собі місця в імперії, нівелюючій всі місцеві особливості під одну подобу» [2, с. 10].

В історичних розвідках школи, які отримали назву старі народні школи, а в народі – школи козацькі (січові), відіграли значну роль щодо поширення освітнього рівня серед усіх українців. Вони, хоча й забезпечували дітям лише початкові знання (*навчали читати, писати, рахувати*), які були доступними і задовольняли на той час скромні потреби трудового люду в освіті, все ж відіграли помітну роль у захисті й ствердженні національного елементу тогочасної української школи. Ці школи, переважно з релігійним вихованням, були єдиним джерелом, де жевріла рідна мова й рідна віра, правда про історію свого краю, зберігалися і примножувалися народні звичаї, традиції

тощо. Цьому сприяло й те, що їхні вчителі були вихідцями з народу й вважалися кращими носіями рідної мови і прищеплювали своїм вихованцям народні звичаї і традиції. Вони не були залежними від різних урядових програм, залізної дисципліни та схоластики, що визначала характер впроваджуваних на українських теренах російських церковнопарафіяльних шкіл.

Історія творення та діяльності козацьких шкіл на теренах України у XVII–XVIII ст., їхньої системи виховання є цінним джерелом досвіду для вітчизняних освітян щодо вивчення, збереження і примноження народних звичаїв, традицій, рідної мови й рідної віри, правди про історію свого краю.

Список використаних джерел та літератури:

1. Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Киев: Унив. Тип. 1896. Кн. XI. С. 34–203.
2. Лоський І. Військова освіта в старій Гетьманщині. *Літопис Червоної Калини* (Львів). 1933. Ч. 5. Травень. С. 9–10.
3. Лоський І. Українка часів Козаччини. *Жінка*. Львів. 1935. Ч. 5–16. С. 1–8.
4. Лоський І. Українська жінка в Козацьку добу. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1941. Ч. 239. 16 жовтня. С. 3.
5. Максимович Г. Обучение грамоте и воинской экзерциции в Старой Малороссии в конце XVIII-го века. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Киев: Унив. Тип. 1913. Кн. 23. Вып. 2. С. 89–140.
6. Середюк О. Школа лицарства та відваги (про формування і виховання воїна). *Науковий вісник «Межибіж»*. 2013. Хмельницький: ІРД, 2013. Ч. 2. С. 296–305.
7. Сірополко С. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. 174 с.
8. Січинський В. Чужинці про Україну. Прага: Культурно-наукове видавництво УНО, 1942. 244 с.